

Проф. др Владимир В. Вековић

Правни факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици

ПСИХОЛОШКИ ПРИСТУП ЕТИОЛОГИЈИ НАСИЛНИЧКОГ КРИМИНАЛИТЕТА – „РАНИ РАДОВИ“ И КАСНИЈА ПРОУЧАВАЊА

Имајући у виду енормне размере насилничког криминалитета како у државама чланицама Европске уније, тако и у Републици Србији, разумљиво је да о овом типу криминалитета постоји импозантан број конкурентних криминолошких теорија. Психолошки оријентисани аутори су првобитно кривична дела којима је иманентно насиље дефинитивно тумачили психичким својствима личности учиниоца, маргинализујући или потпуно занемарујући утицај социјалних фактора. Узимање само једне стране ових дела за њихову целину (тзв. pars pro toto) резултирало је тиме да се она етиолошки објашњавају као искључиво психолошки феномен. Наравно, покушај да се на основу ограниченог броја чињеница изгради адекватна научна теорија показао се као неделотворан.

Увиђајући да је апсолутизација психичких карактеристика личности неприхватљива, психолошки оријентисани аутори данас настоје да поједине типове криминалног понашања повежу са релевантним психичким својствима учиниоца. При томе не сме се занемарити утицај средине на формирање личности преступника, као и то да особине личности и спољашњи фактори делују истовремено и испреплетано. Личност није аутономна у односу на социјални контекст; напротив, човек и друштво су тесно повезани, међусобно зависни и прожети ентитети. Целокупна човекова делатност представља нераскидиво јединство објективног и субјективног, друштвеног и личног, па је неопходно сагледати комплексне односе појединаца – група – друштво и противуречности у њима, које се често покушавају разрешити неким од ових кривичних дела. Само такав приступ може да претендује на потпуније објашњење насилничког криминалитета, који већ дужи низ година представља изузетно озбиљан проблем у Европској унији и Републици Србији.

Владимир В. Вековић, vladimir.vekovic@pr.ac.rs.

Кључне речи: Насилнички криминалитет; Психичке карактеристике личности; Агресивност; Насиље; Психолошке теорије.

1. УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Човекова историја је по својој суштини насилничка, независно од тога да ли се насиље манифестује према природи или у интерперсоналним односима. У складу с тим, и насилнички криминалитет који угрожава коегзистенцију људи у друштвеној заједници и у одређеној мери доводи у питање примарни услов заједничког живота, спада у ред најстаријих „човекових подухвата“ и прати човечанство од давнина. У том погледу ни почетак XXI века не доноси ништа ново. Штавише, егзистенцијалну ситуацију савременог човека карактерише трагичан парадокс. С једне стране, снажан технички и економски прогрес и декларативно залагање за стварање таквог друштвеног и правног амбијента који би свео на минимум улогу насиља и агресије у решавању интерперсоналних конфликта, а с друге – енормни пораст насиља и његове све рафинираније форме којим се прокламоване универзалне вредности озбиљно доводе у питање, па и уништавају.

Насилнички криминалитет један је од основних типова криминалитета и, према схватању које преовлађује у криминолошкој литератури, обухвата дела код којих се ради постизања одређеног циља користи напад на жртву или се њиме прети.¹ Ђорђе Игњатовић дели насилнички криминалитет у две основне групе: а) дела традиционалног насилничког криминалитета (убиства и наношење тешких телесних повреда, силовање, разбојништво и разбојничка крађа) и б) његови новији облици (насиље у породици, насиље међу партнерима, деца као жртве насиља, међугенерациски породични криминалитет).² Криминалне статистике већине земаља убедљиво указују да је пораст ових кривичних дела током неколико последњих деценија попримио пандемијске размере. Очигледно је да живимо у свету насиља³ и да помиреност с њим све више постаје *modus vivendi* савременог човека.⁴ И у Републици Србији

¹ F. Hagan, *Introduction to Criminology: Theories, Methods and Criminal Behavior*, Nelson-Hall, Chicago 1990, 212.

² Вид.: Ђ. Игњатовић, „Криминолошки аспект деликата насиља“, *Деликти насиља – кривично-правни и криминолошки аспект* (прир. Д. Радовановић), Београд 2002, 265–266; Ђ. Игњатовић, *Криминологија*, Досије, Београд 2008, 145–150.

³ Цивилизација је, како истиче М. Бошковић, учинила да насиље све више постане друштвена свакодневница. Вид. М. Бошковић, *Криминологија с пенологијом, део II – Социјална патологија*, Правни факултет у Новом Саду, Нови Сад 2002, 96.

⁴ Убијање се, како примећује Х. Маркузе, редукује на ниво природног догађаја и могуће случајности свакидашњег живота, а људи лако прихватају „стопу убијања“, јер су већ свикли на друге стопе – нпр. бизниса, саобраћаја или незапослености. Слично

насилнички криминалитет представља алармантан друштвени проблем. Оваква оцена темељи се на подацима о традиционално високој партиципацији ових кривичних дела у укупно пресуђеном криминалитету пунолетних и малолетних лица, неповољној структури (тј. значајној заступљености тежих и друштвено опаснијих кривичних дела) и тежини насталих последица (како по жртву, тако и по учиниоца, чланове њихових породица и друштво у целини), али и на чињеници да су рат и суштинске промене које су се на размеђи другог и трећег миленијума одиграле на идејно-политичком, друштвено-економском и социо-културном плану, реално повећали могућност интерперсоналних конфликта у разним сферама живота и испровоцирали одређене друштвене и индивидуалне факторе који утичу на пораст агресивности у њиховом решавању.

Данас постоји импозантан број конкурентних криминолошких теорија о насилничком криминалитету, што је последица: а) његове сложености; б) опасности коју представља за друштво (код грађана и представника органа формалне социјалне контроле доминира став да је најтежи вид деликата који се појављују пред правосудним органима управо насилнички);⁵ в) страха који изазива (традиционално се сматра да ниједан други тип криминалитета код обичних људи не угрожава осећај сигурности и благостања као насилнички),⁶ као и г) чињенице да је његов носилац човек који је и сам сложено био-психолошко и социјално биће чијом се природом баве многобројне научне дисциплине, настојећи да са свог аспекта осветле његов неуспех у социјализацији и интегрисању, и као последицу тога – вршење кривичних дела којима је иманентно насиље.

Интерес за идентификовање улоге личности (тачније речено: појединих њених карактеристика) у етиологији насилничких кривичних дела јавио се доста рано – већ крајем XIX века. Од тада су у оквиру овог каузалистичког приступа створене бројне теорије од којих, по нашем мишљењу, посебну пажњу заслужују: теорија интелигенције, психоаналитичка, бихејвиористичка и теорија фрустрације.

њему, Ђ. Игњатовић констатује да је људе свакодневно суочавање са најразличитијим облицима насиља десензибиловало до те мере да се почињу мирити чак и са видовима насиља инкриминисаним у кривичном праву. Вид.: Х. Маркузе, „Агресивност у високо развијеном друштву“, *Гледишта* 7-8/80, 25; Ђ. Игњатовић, (2002), 268.

⁵ *Ibid.*, 264.

⁶ *Ibid.*

2. ПСИХОЛОШКЕ ТЕОРИЈЕ

2.1. Теорија интелигенције

Као једна од најзначајнијих психичких карактеристика личности која у највећој мери опредељује понашање индивидуе, интелигенција⁷ је врло брзо доспела у жижу интересовања криминолога, а посебно од када су развијени поступци за њену валоризацију. Резултати првих компаративних мерења интелигенције учинилаца насилничких кривичних дела и осталих грађана указали су да је проценат мање интелигентних и слабоумних већи у криминалној него у некриминалној популацији, што је неке ауторе – нпр. Х. Годара и Х. Вилијамса – навело на закључак да је интелектуални дефицит основни, решавајући фактор криминалног понашања.⁸ Каснија истраживања остварена применом савршенијих инструмената за мерење интелектуалних способности нису им, међутим, дала за право, јер су показала да су разлике између криминалаца и осталих грађана у интелектуалном погледу минималне.

За разлику од првих студија које су успостављале директну везу између сниженог интелектуалног функционисања и криминалног понашања, новија истраживања (Т. Фергусон, Д. Н. Гибс, Х. Манхајм и др.), базирана на сазнању да корелација између успеха на тесту интелигенције и школског успеха достиже завидних 0,50 до 0,70, покушала су да криминогени утицај интелигенције објасне посредним путем – преко ниског образовног нивоа учинилаца насилничких кривичних дела – а који би требало да буде последица њихових исподпросечних интелектуалних способности.⁹ Она, међутим, нису ништа прихватљивија од претходних, пошто неуспех у образовном процесу није увек (нити мора бити) резултат недовољне интелигенције, већ је у највећем броју случајева исход сложеног деловања бројних личних и социјалних услова и утицаја.¹⁰

Критике које се упућују теорији интелигенције крећу се у неколико праваца. Пре свега, истиче се да међу психолозима не постоји консен-

⁷ „Интелигенција“, термин настао од латинских речи *inter* (међу) и *legere* (скупљати, бирати, читати), са општим значењем разумевати, схватати, увиђати међувезе.

⁸ Вид.: Н. Goddard, „Слабоумност као узрок злочина“, *Теорије у криминологији*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2009, 201–207.

⁹ В. Wootton, *Social Science and Social Pathology*, Allen&Unwin, London 1959, 128. и 135.

¹⁰ Ж. Б. Јашовић, *Криминологија малолетничке делинквенције*, Научна књига, Београд 1991, 179.

зус на нивоу општег мишљења шта је то интелигенција¹¹ и које врсте интелигенције постоје,¹² због чега је успешно комуницирање у овој области знатно отежано.

Следећи приговор тиче се тестова интелигенције¹³ који због несавршености тестовног инструментаријума нису поуздано истраживачко средство. Они су, наиме, пристрасни, јер укључују ајтеме који фаворизују индивидуе из развијенијих социјалних средина – у складу с тим, истраживања у САД редовно показују да бело становништво, посматрано у целини, има виши просек интелигенције (100) од црначког (86).¹⁴ Ако се сложимо са ставом Ф. Вернона да „културно непристрасан тест не постоји и не може постојати“ онда и ове резултате мерења интелигенције морамо примити уздржано и са резервом.¹⁵ Такође, и количник интелигенције (IQ) као продукт мерења подложен је променама како под утицајем законитости нормалног развоја, тако и патолошког пропадања и, по правилу, застарева после шест до осам месеци.¹⁶

¹¹ Не постоји посебан криминолошки појам интелигенције, различит од оног који одређује психологија. Криминолози користе појам интелигенције који даје психологија, настојећи да сагледају њен утицај у етиологији криминалног понашања. О различитим дефиницијама интелигенције, вид.: М. Биро, *Клиничка психологија*, Медицинска књига, Београд–Загреб 1990, 73–74; Ј. Glaser, *Опса психопатологија – с посебним освртом на кривично право*, Народне новине, Zagreb 1963, 32; Ј. Букелић, *Социјална психијатрија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2004, 74.

¹² Уобичајена је подела на вербалну и апстрактну интелигенцију која укључује способност употребе речи, симбола и апстрактних појмова, на социјалну интелигенцију, тј. способност комуницирања и остваривања интерперсоналних односа, на практичну интелигенцију која подразумева способност да се ситуација схвати и на њу адекватно одговори, на естетску интелигенцију, односно способност да се ствара и цени лепо итд. Вид. Н. В. English, А. С. English, *Обухватни речник психолошких и психоаналитичких појмова*, Savremena administracija, Beograd 1972, 194–195.

¹³ Први тест интелигенције, чији су творци А. Бине и Т. Симон, датира из 1904. године. Захваљујући њему, свет је упознао и прихватио појам IQ као мерне јединице интелигенције. Данас углавном доминирају различите модификације Векслерове скале за мерење интелигенције (WB/1, WB/2, WISC, WISC/R, WAIS, WAIS/R, WPPSI), мада се користе и Равенове прогресивне матрице и Роршахов тест. Вид.: Ј. Бергер, „Клиничка психодијагностика – општа“, *Клиничка психологија – индивидуална и социјална* (ред. Ј. Бергер, М. Биро, С. Хрњица), Научна књига, Београд 1990, 229–231; Ј. Бергер, *Психодијагностика*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2004, 228–264; П. Каличанин, В. Параносић, Н. Царан, *Психијатрија – приручник за лекаре и сараднике*, Научна књига, Београд 1990, 227–232; С. Хрњица, *Општа психологија са психологијом личности – уводна предавања*, Научна књига, Београд 1988, 144–145.

¹⁴ Н. Рот, *Основи социјалне психологије*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1987, 205.

¹⁵ М. Haralambos, R. M. Heald, *Uvod u sociologiju*, Globus, Zagreb 1989, 189.

¹⁶ Из тих разлога, када за неког извршиоца кривичног дела кажемо да има одређени IQ, морамо прецизирати: а) када је установљен (пре или након извршења кривичног дела, приликом пријема у пенитенцијарну установу или током емпиријског истраживања) и б) применим ког теста интелигенције.

Најзад, указује се да су истраживања о повезаности интелигенције и криминалног понашања углавном вршена на затвореницима који су, с обзиром на интелектуалне способности, пре негативно селекционисана група (зато што су ухваћени), него прави репрезентанти криминалне популације.¹⁷

Наведене примедбе, међутим, никако не значе да интелигенција – пре свега ниска – нема одређени етиолошки значај и утицај. Наиме, недовољна интелигенција није детерминирајући фактор криминалног понашања, већ један од услова који поспешује, односно олакшава испољавање таквог понашања пошто отежава или онемогућава правилну процену различитих животних ситуација и интелектуалну „обработку“ бројних стимуланса из спољашње средине, чиме се повећава ризик од неадекватног реаговања, које може имати и насилнички карактер. У тесној вези са овим ставом је и емпиријски утврђена чињеница да ниво интелигенције варира у зависности од облика и тежине криминалне активности.¹⁸ Прецизније, резултати бројних истраживања указују да лица осуђена за насилничка кривична дела, по правилу, имају нижи IQ у односу на општу популацију,¹⁹ док су за интелигентније „резервисана“ кривична дела за која је неопходна брижљива и дуготрајна припрема, а корист која се жели остварити није временски непосредно повезана са њиховим вршењем (варалице, криминалци „белог оковратника“ и сл.).²⁰

И поред евидентних недостатака ове теорије, можемо закључити да је утврђивање интелектуалног нивоа учинилаца насилничких кривичних дела неопходно како приликом сагледавања ендогених фактора криминалног понашања, тако и у процесу судске и пенитенцијарне индивидуализације.

2.2. Психоаналитичка теорија

Настала пре више од једног века као резултат супротстављања преовлађујућем схватању у тадашњој психологији да је човек свесно и ра-

¹⁷ М. Zvonarević, *Socijalna psihologija*, Školska knjiga, Zagreb 1985, 654.

¹⁸ Ж. Б. Јашовић, 179.

¹⁹ О интелигенцији лица осуђених за кривична дела против живота и тела, пре свега убистава, вид.: В. Пешић, *Убиства у Југославији*, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд 1972, 83–85; Ш. С. Вуковић, *Крвни деликти у Србији*, Савремена администрација, Зајечар–Београд 1984, 136–137; З. Сулејманов, *Убиствата во Македонија*, НИП Студентски збор, Скопје 1990, 319–320; В. В. Вековић, „Улога и значај исподпросечних интелектуалних способности извршилаца у етиологији кривичних дела против живота и тела“, *Зборник радова Правног факултета у Приштини* 1/2001, 166–173.

²⁰ Ђ. Игњатовић, (2008), 106.

ционално биће, психоанализа С. Фројда²¹ спада у ред оних творевина људског ума које далеко превазилазе границе дисциплине у којој су првобитно створене и врше снажан утицај у најразличитијим областима мишљења и научног сазнања.

Иако се Фројд није посебно бавио питањем криминалитета, кључни, структурални појмови његове теорије – несвесно, психички детерминизам, принцип задовољства и принцип реалности, структурални и динамички модел личности, инстинкти или нагони живота и смрти, стадијуми психосексуалног развоја (орални, анални, уретрални, фалусни, латентни и генитални), фиксација, интрапсихички конфликти и одбрамбени механизми – остварили су снажан утицај у тумачењу најзначајнијих криминолошких проблема, у које несумњиво спада и етиологија насилничког криминалитета.

Конкретан процес настајања криминалног понашања, па и вршења ових кривичних дела најбоље се може сагледати кроз динамичку интеракцију три компоненте личности Ид (Оно), Его (Ја) и Суперега (Надја).

Ид је урођена, биолошка компонента личности, дубоко усађена у њен несвесни део, која не признаје никаква ограничења и правила, већ као резервоар целокупне психичке енергије човека делује руковођена искључиво принципом задовољства. У оквиру Ида, Фројд разликује две врсте инстинката или нагона: а) инстинкте или нагоне живота (Ерос) који служе одржању индивидуе и врсте, и б) инстинкте или нагоне смрти (Танатос).²² Циљ инстинкта смрти је да живо биће доведе у анорганско стање, пошто према начелу константности од којег Фројд полази, у природи све живо произлази из неживог и има снажно испољену тенденцију да се врати у неживо стање.²³ Инстинкт смрти код човека је окренут према унутра или према споља. Окренут према унутра, може деловати на психичком плану (патња), психосоматском (депресија и мазохизам) или бити усмерен према телу, односно појединим његовим деловима (суицид, самоповређивање, аутомутилација). Окренут према споља, инстинкт смрти се јавља у облику агресивног или деструктивног инстинкта. Дакле, према Фројду, агресивност у човековој природи је екстраверзија инстинкта смрти. То је суштинска трансформација

²¹ Према С. Фројду, термин „психоанализа“ означава три појаве: а) скуп одређених психолошких знања; б) метод којим се проучавају душевни процеси, и в) технику лечења неуротичних сметњи, утемељену на наведеној истраживачкој методи. Вид. D. Lagache, *Psihoanaliza*, Matica hrvatska, Zagreb 1970, 5.

²² С. Фројд, *Нова предавања за увођење у психоанализу*, Матица српска, Нови Сад 1969, 202.

²³ S. Freud, *Beyond the Pleasure Principle*, Hogarth, London 1948, 47.

жеље да се умре у жељу да се извршењем кривичног дела убиства друга индивидуа „преведе“ у аорганиско стање.²⁴

Већ у првој години живота, из првобитно неиздиференцираног Ида постепено се сложеном интеракцијом централног нервног система, стимуланса из спољашње средине и доживљених искустава, развија следећа компонента личности – Его; његова основна функција је да опажањем, расуђивањем, мишљењем, памћењем, говором и деловањем оствари оптимални однос са реалношћу, тј. прилагоди понашање објективним условима и изнађе равнотежу између биолошких потреба и ограничења спољашњег света.²⁵

Трећи хипотетички сегмент личности – Суперего је унутрашњи заступник друштвене заједнице и услов да се индивидуа понаша у складу са друштвеним правилима.²⁶ Овај кочиони механизам и брана агресивности састоји се од принципа, моралних норми и других етичких вредности које деци између треће и пете године живота путем награђивања и кажњавања најпре усађују родитељи, а потом и значајни појединци из шире социјалне средине.

На основу свега изложеног, можемо закључити да само развијени Его и Суперего, први путем рационализације и сублимације, а други репресијом, могу спречити урођене инстинкте са криминалним тенденцијама, који се налазе у Иду, да се манифестују кроз вршење кривичних дела чија је суштина насилничка.

Фројд је дао и концизан опис једне посебне врсте криминалца – злочинца из осећања кривице. Код ових лица осећање кривице постоји пре извршења кривичног дела, није из њега проистекло, већ напротив, дело произилази из тог осећања и представља душевно олакшање за учиниоца. Ово осећање кривице, по Фројду, потиче из неразрешеног Едиповог комплекса²⁷ и представља реакцију на две велике злочиначке намере: да се изврши оцеубиство (парацидијум) и полно општи са мајком.

²⁴ Фројдова хипотеза о тесној вези аутоагресије и агресије емпиријски је потврђена. Тако, нпр. истраживање спроведено у Великој Британији указује да се у многим случајевима, пре преласка на чин, извршилац кривичног дела убиства колебао између намере да изврши самоубиство или убиство. Вид. D. J. West, *Murder Followed by Suicide*, Heinemann, London 1965, 150.

²⁵ Ч. Хајдуковић, *Преступничко понашање младих*, Савремена администрација, Београд 1975, 46.

²⁶ М. Аћимовић, „Психоаналитичка објашњења криминалитета“, *ЈРКК* 4/72, 565.

²⁷ Шема Едиповог комплекса у Фројдовој интерпретацији доследно следи истоимену Софоклову драму: не знајући ко су му родитељи Едип убија свог оца, тебанског краља Лаја и жени се мајком Јокастом, да би, коначно сазнавши шта је учинио, ослепео самог себе. Фројд је био уверен да ова трагедија (створена између 429. и 425. године пре нове ере) реално одражава човекова искушења, његове конфликти са несвесним делом личности (Едип није „знао“), као и интеракцију три компоненте личности. Вид. Д. Крстић, *Психолошки речник*, Савремена администрација, Београд 1991, 265–266.

Конечно, износећи своје схватање психичког детерминизма и несвесног, Фрод је пружио објашњење омашки, чиме је у значајној мери допринео разумевању нехатних кривичних дела, између осталог и убиства из нехата. Говорна омашка је, сматра он, само привидно случајна. Порекло јој је у несвесној жељи да се поступи другачије него што захтева конкретна животна ситуација, а сама омашка представља ментални компромис између те унутрашње потребе и ситуације непријатне човеку.²⁸ Другим речима, за извесне поступке који могу имати и обележја насилничких кривичних дела, иако су на изглед само случајни, може се психоаналитичким приступом утврдити да су несвесно мотивисани.

На изложеним постулатима Фројдове психоаналитичке теорије, заснивају се, уз извесна критичка превазилажења појединих ставова, и бројне психоаналитичке студије криминалитета чији су творци: А. Адлер, Ф. Александер, Х. Штауб, М. Клајн, К. Фриландер, В. Штекел, Д. Абрахамзен, Т. Рајк, Л. Сонди и др.

По свом значају, нарочито се издвајају: а) Адлерова индивидуална психологија, према којој вршење кривичних дела може представљати компензацију или надкомпензацију комплекса инфериорности развијеног у контакту са спољашњом средином;²⁹ б) схватања Александра и Штауба о злочинцу без Над-ја, са преовлађујућим утицајем инстинката; в) Абрахамзеново учење да су психосоматски поремећаји најчешће супститути за антидруштвене и криминалне реакције,³⁰ као и г) Сондијев став да су узроци афективне епилепсије у потискивању убилачких тенденција.³¹

Психоаналитичкој концепцији у криминологији упућују се бројни приговори. Поред терминолошке лежерности која често изазива појмовну конфузију, истиче се да се многе поставке ове теорије заснивају на широкој и категоричкој генерализацији импресија стечених приликом проучавања појединачних случајева (*case study*), као и да знатан број темељних конструктора није верификован применом научних метода и поступака. Ипак, највећи недостатак ове криминолошке оријентације је што у објашњењу етиологије насилничког криминалитета апсолутни примат даје инстинктивној страни личности, породичном искуству и доживљајима из најранијег детињства, а каснији утицај социо-културних фактора занемарује или минимизира.

²⁸ С. Хрњица, „Теорије личности“, *Клиничка психологија – индивидуална и социјална* (ред. Ј. Бергер, М. Биро, С. Хрњица), 90.

²⁹ Вид. А. Adler, *Poznavanje čoveka*, Matica srpska, Prosveta, Novi Sad–Beograd 1984, 84–85.

³⁰ Вид. D. Abrahamsen, *The Psychology of Crime*, Columbia University Press, New York 1960, 95.

³¹ Вид. I. Nastović, „Patogeneza afektivne epilepsije u svetlu dubinske psihologije“, *Neuropsihijatrija* 2/72, 155–159.

И поред евидентних недостатака, сматрамо да има довољно основа за закључак да психоаналитичко понирање у тамна подручја људске „душе“ и њена скривена пулсирања, која понекад избијају на површину уносећи у човекове поступке ирационалну напетост,³² може, наравно у комбинацији са другим научним објашњењима, значајно допринети потпунијем сагледавању ендогених фактора насилничког криминалитета.

2.3. Бихејвиористичка теорија

Као резултат критичког преиспитивања дотадашњег развоја психологије, почетком XX века у САД јавио се бихејвиоризам, који је убрзо постао и до данас остао један од најутицајнијих начина мишљења у савременој психологији. Одбацујући тумачења која се заснивају на интроспекцији, субјективном искуству и доживљајима, и доследно примењујући метод природних наука (спољашње посматрање засновано углавном на експерименту) као једино валидан, бихејвиористи су покушали да изграде психологију превасходно као природну науку.³³

Основни постулат бихејвиористичке психологије је да је понашање, између осталог и вршење насилничких кривичних дела, научено и да је ово учење³⁴ нераскидиво од свог социјалног контекста. У складу с тим, задатак психологије је „да проучи и утврди који узроци или догађаји околине доводе до одређених посљедица односно реакције организма. Кад психологија то утврди она је испунила свој задатак, јер је утврдила све узрочно-посљедичне везе и односе између околине и човјекова понашања. Из овога је јасно да је човјеково понашање потпуно и искључиво детерминирано збивањима у околини и утјецајима околине.“³⁵ Ову класичну формулу S–R, где је S стимуланс, а R реакција, одговор или понашање, необихејвиористи и неонеобихејвиористи убрзо су проширили на S–O–R, у којој O представља интервенишућу или организмичку варијаблу, тј. збивања и процесе у организму који успостављају везу између стимулуса и понашања. Организмичке варијабле не могу бити субјективног карактера, већ морају бити прецизно одређене, операционално дефинисане и експериментално проверљиве.

Од бројних аутора бихејвиористичке оријентације, најзначајнији утицај у тумачењу етиологије ових кривичних дела остварио је енгле-

³² Љ. Тадић, „Политика и психоанализа“, *Гледишта* 2/70, 179.

³³ Ж. Кораћ, „Критика бихејвиоризма“, *Гледишта* 7-8/73, 799.

³⁴ Према бихејвиористичкој психологији, учење се остварује путем: а) класичног условљавања (И. П. Павлов, Ц. Б. Вотсон); б) оперантног или инструменталног условљавања (Е. Л. Торндајк, Б. Ф. Скинер), односно в) имитације (А. Бандура). Вид. П. Каличанин, В. Параносић, Н. Царан, 134–138.

³⁵ А. Fulgosi, *Психологија личности – теорије и истраживања*, Школска knjiga, Zagreb 1987, 342.

ски психолог немачког порекла Х. Ј. Ајзенк, творац дводимензионалне теорије личности, чију једну димензију чини континуум интроверзија – екстраверзија (I – E фактор), док је друга димензија неуротицизам – стабилност (N – фактор). У каснијим радовима, он постојећим димензијама додаје и психотицизам (P – фактор), као меру интегрисаности, односно дезинтегрисаности структуралних делова личности.

Ајзенкова теорија о криминалном понашању базира се на претпостављеним разликама у погледу могућности условљавања, тј. формирања одређених образаца понашања путем условног рефлекса између интровертираних и екстравертираних личности. У светлу њихове слабије могућности условљавања, а што је последица разлика у функционисању ретикуларног активационог система (RAS), екстравертиране личности спорије и теже се социјализују, имају изражену потребу за стимулусима, сколоност ка импулсивном и агресивном понашању, као и непоштовању друштвених и правних норми, због чега су знатно заступљеније од интровертираних међу учиниоцима насилничких кривичних дела.³⁶

Екстраверзија остварује утицај на криминално понашање и преко савести, која је за Ајзенка, као и И. П. Павлова, условни рефлекс или група условних рефлекса. С тим у вези, „особе у којих тај рефлекс није било могуће створити, због њихове слабе условљености и екстравертованости, теже да постану психопате и криминалци“.³⁷

Бројне експерименталне провере Ајзенкове теорије нису увек потврдиле став о разликама у погледу условљавања између интровертираних и екстравертираних личности, што је Н. Бродија навело на закључак да однос између интроверзије, екстраверзије и условљавања није сасвим јасан.³⁸ Такође, и истраживања која су утврдила да је код затвореника димензија неуротицизма израженија него код некриминалне популације, али и да значајних разлика у погледу екстраверзије нема, недвосмислено указују „да ће теорија која је изложена тако експлицитно као Ајзенкова морати често да буде ревидирана у светлости нових доказа“.³⁹

И поред наведених недостатака, инсистирање бихејвиориста на околностима које непосредно предходе и стимулишу неко понашање од изузетног је значаја за ситуациону анализу већ извршених насилничких

³⁶ Вид. Н. Еусенк, „Теорија личности и проблем криминалитета“, Ђ. Игњатовић, (2009), 208–220.

³⁷ Б. В. Поповић, „О неким психолошким тумачењима личности преступника“, *ЈПКК* 4/65, 546.

³⁸ N. Brody, *Personality: Research and Theory*, Academic Press, London 1972, 61.

³⁹ D. Pek, D. Vitlou, *Teorije ličnosti*, Nolit, Beograd 1978, 70.

кривичних дела, која треба да објасни зашто је индивидуа манифестовала такво понашање у једном, а не у неком другом тренутку.⁴⁰ Пошто је према ситуационим аспектима насиља, насилни чин неизбежна последица ескалације циклуса стимулус – одговор, то је за објашњење ових кривичних дела, неопходно фокусирати пажњу на „онај низ међуакција које се одвијају између нападача и његове жртве, онај редослед чинова који почиње кад се две особе сретну – и који се завршава кад једна озледи или чак уништи другу“.⁴¹

Такође, и бихејвиорална терапија која почива на експериментално утврђеном ставу да околности које следе непосредно после неког понашања снажно утичу на његово одржавање, мењање или постепено гашење, тј. естинкцију,⁴² представља потенцијално важан фактор у ресоцијализацији учинилаца насилничких кривичних дела и модификацији њиховог понашања.

2.4. Теорија фрустрације

Овај несумњиво утицајни теоријски систем који су утемељили Џ. Долард и Н. Милер, а уз извесне модификације прихватили бројни психолошки оријентисани криминолози, полази од претпоставке да свака фрустрација нужно изазива агресију, тј. реакцију усмерену на уклањање извора фрустрације (директна агресија) или његове замене (индиректна агресија, тј. трансфер агресија на „жртвено јагње“). Другим речима, агресија произлази из фрустрације, а агресивност као црта личности последица је трајног деловања извора фрустрације у процесу развоја личности.⁴³ Дакле, фрустрација као психичко стање или доживљај интензивне напетости и неугодности који настаје када због природних, социјалних или психолошких баријера индивидуа бива лишена нечег или онемогућена у реализацији постављеног циља, добија свој манифестациони израз преко агресије, па у том контексту, и насилнички криминалитет представља облик испољавања деструктивне агресије изазване фрустрацијом. Наравно, треба имати у виду да је тенденција ка агресији

⁴⁰ М. Милутиновић, *Криминологија*, Савремена администрација, Београд 1985, 319.

⁴¹ Н. Тоћ, *Nasilnici – jedan vid ispitivanja psihologije nasilja*, Prosveta, Beograd 1978, 28.

⁴² Поткрепљивања утичу на понашање индивидуе према следећим законитостима: а) понашање после кога следи награда има тенденцију да се понавља, тј. устали; б) понашање после кога следи казна се избегава, и в) понашање које се игнорише има тенденцију да се постепено угаси. О бихејвиоралној терапији и подручјима њене примене, вид.: М. Аћимовић, *Психологија злочина и суђења (Судска психологија)*, Савремена администрација, Београд 1988, 140–147; Н. Анић, „Бихејвиорална терапија“, *Клиничка психологија – индивидуална и социјална* (ред. Ј. Бергер, М. Биро, С. Хрњица), 548–562.

⁴³ Д. Крстић, 156.

сразмерна тежини фрустрације: уколико фрустрација више погађа све виталније динамичке правце личности и што је обухватнија, утолико ће агресија бити интензивнија.⁴⁴

Овој теорији, која има социјално-психолошки карактер јер изворе фрустрације тражи и налази, између осталог, и у социјалним факторима, оправдано се упућује низ приговора. Поред фрустрационе теорије агресивности, у савременој психологији постоје и многа друга, често дијаметрално супротна схватања о њеном пореклу (нпр. бихејвиористичка и инстинктивистичка, тј. психоаналитичка и етолошка),⁴⁵ тако да нема довољно основа за закључак да је фрустрација једини извор агресије. Сем тога, није прихватљив ни став да свака фрустрација нужно изазива агресију. Наиме, осим агресије постоје и други, у свакодневном животу често коришћени облици реаговања на фрустрацију: реорганизација активности, повлачење и одбрамбени механизми (компензација, сублимација, рационализација, идентификација, пројекција, маштање, репресија и регресија). Агресивно понашање у фрустрационим ситуацијама, по правилу, манифестују особе које имају нижи праг толеранције на фрустрацију,⁴⁶ редукован осећај самопоуздања и које нису спремне (способне) на интелектуални напор да на фрустрираност одговоре конструктивним понашањем. С тим у вези, К. Вилсон духовито примећује да се уметник ослобађа својих тензија кроз стваралачки чин који му омогућава интеграцију у друштво, док злочинац то остварује кроз насиље које га најчешће дистанцира од заједнице, тј. усамљује.⁴⁷

Коначно, треба истаћи да је агресија многострука и многозначна, па су и њени појавни облици различити и дифузни. Разноликост облика у којима се она јавља и траје код човека најбоље илуструје онтолошка типологија агресије, према којој постоје: агресија у игри, агресија похлепе, одбрамбена, афирмативна, инструментална, интенциона, системска, конформистичка, револуционарна, деструктивна и нарцистичка агресија. Дакле, очигледно је да поред деструктивне, тј. малигне агресије, чије су главне карактеристике окрутност и убијање,⁴⁸ због чега је од великог значаја у објашњењу етиологије насилничког криминалитета,

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ О етолошкој теорији агресивности, вид. К. Lorenc, *O agresivnosti*, Vuk Karadžić, Beograd 1970.

⁴⁶ Толеранција на фрустрацију најчешће се дефинише као „способност да се приме фрустрационе околности без разарања или поремећаја сопственог понашања“. Вид. Н. В. English, A. C. English, 564.

⁴⁷ К. Wilson, *Psihologija ubistva*, Gradina, Niš 1990, 7.

⁴⁸ О Фромовом концепту агресије, који је дели на бенигну (биолошки адаптирану) и малигну (деструктивну или окрутну, биолошки неадаптирану, својствену само човеку), вид. Е. From, *Anatomija ljudske destruktivnosti*, Naprijed, Zagreb 1975, 40–42.

постоје и друге врсте агресије, од којих неке теже остварењу етички оправданих и легитимних циљева. Уосталом, и Е. Стор истиче „да се човек не би одржао као врста да није био агресивна животиња“.⁴⁹ Међутим, трагичан парадокс је што се позитивне стране људске агресивности претварају у своју супротност, ако и када фрустрација прерасте у интерперсонално насиље, а агресивност у деструкцију, доводећи тако у питање не само индивидуалну егзистенцију, већ и опстанак људске врсте.

3. ЗАКЉУЧАК

Сумаран приказ најзначајних психолошких теорија о етиолошком аспекту насилничког криминалитета омогућава неколико општих напомена које сматрамо битним, с обзиром да научно проучавање ових кривичних дела представља процес, никако чин, и то процес који мора бити теоријски фундиран и емпиријски потврђен.

И поред евидентних разлика, свим овим теоријама је заједничко да криминално понашање дефинитивно тумаче психичким карактеристикама личности учиниоца, при том маргинализујући или потпуно занемарујући значај и утицај социјалних фактора. Из тих разлога, код њих се не ретко може уочити психологизам (научно неутемељен покушај да се човеково понашање, а самим тим и вршење ових кривичних дела, објасни психолошким факторима као основним и крајњим узроцима) или психологизирање – тенденција да се психолошким факторима прида већи значај него што га они објективно имају.

Изложене теорије посматрају насилнички криминалитет искључиво у једној његовој равни. Узимање само једне стране ових кривичних дела за њихову целину (тзв. *pars pro toto*) доводи до тога да се она етиолошки објашњавају као искључиво психолошки феномен. Сепаратни и фрагментарни приступ, тј. покушај да се на основу ограниченог броја чињеница изгради адекватна научна теорија показао се као неделотворан,⁵⁰ а уколико се на њему истрајавало, практична провера није пружала убедљиве доказе у прилог њихове истинитости, због чега оне најчешће остају на нивоу хипотезе.⁵¹

Увиђајући да је апсолутизација психичких својстава и особина личности неприхватљива, психолошки оријентисани аутори данас настоје да поједине типове криминалног понашања повежу са (по њима) релевантним психичким својствима учиниоца. При томе се не сме занема-

⁴⁹ Е. Стор, *Људска агресивност*, Nolit, Београд 1989, 38.

⁵⁰ Н. von Hentig, *Zločin – uslovi i uslovi*, Veselin Masleša, Сарајево 1959, 14.

⁵¹ Ж. Б. Јашовић, 203.

риту утицај средине на формирање личности преступника, као и то да особине личности и спољашњи фактори делују истовремено и испреплетано, због чега се само условно могу одвојити.⁵² Личност није аутономна у односу на социјални контекст; напротив, човек и друштво су тесно повезани, међусобно зависни и прожети ентитети. Човек нужно настаје у друштву (он је његов субјективни тоталитет, носи га у себи, наравно не као прост одраз већ као прерађено искуство), а друштво пак, не постоји без човека и независно од њега. С обзиром на то да целокупна човекова делатност представља нераскидиво јединство објективног и субјективног, друштвеног и личног, неопходно је сагледати сложене односе појединаца – група – друштво и противуречности у њима, које се често покушавају разрешити неправом, тј. неким од ових кривичних дела. Само такав приступ може да претендује на потпуније објашњење насилничког криминалитета, који је већ дужи низ година изузетно озбиљан проблем у Европској унији и Републици Србији.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ

Библиографске референце

1. Abrahamsen, David, *The Psychology of Crime*, Columbia University Press, New York 1960;
2. Adler, Alfred, *Poznavanje čoveka*, Matica srpska, Prosveta, NoviSad–Beograd 1984;
3. Аћимовић, Михајло, „Психоаналитичка објашњења криминалитета“, *ЈРКК* 4/72;
4. Аћимовић, Михајло, *Психологија злочина и суђења (Судска психологија)*, Савремена администрација, Београд 1988;
5. Бергер, Јосип, *Психодијагностика*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2004;
6. Биро, Миклош, *Клиничка психологија*, Медицинска књига, Београд–Загреб 1990;
7. Бошковић, Мило, *Криминологија с пенологијом, део II – Социјална патологија*, Правни факултет у Новом Саду, Нови Сад 2002;
8. Brody, Nathan, *Personality: Research and Theory*, Academic Press, London 1972;
9. Букелић, Јован, *Социјална психијатрија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2004;
10. Вековић, Владимир В., „Улога и значај исподпросечних интелектуалних способности извршилаца у етиологији кривичних дела против живота и тела“, *Зборник радова Правног факултета у Приштини* 1/2001;

⁵² Ђ. Игњатовић, (2009), 57.

11. Vilson, Kolin, *Psihologija ubistva*, Gradina, Niš 1990;
12. Вуковић, Шпиро С., *Крвни деликти у Србији*, Савремена администрација, Зајечар–Београд 1984;
13. Glaser, Josip, *Opća psihopatologija – s posebnim osvrtom na krivično pravo*, Narodne novine, Zagreb 1963;
14. *Деликти насиља – кривично-правни и криминолошки аспект* (прир. Д. Радовановић), Београд 2002;
15. English, Horace B., Champney-English, Ava, *Obuhvatni rečnik psiholoških i psihoanalitičkih pojmova*, Savremena administracija, Beograd 1972;
16. Zvonarević, Mladen, *Socijalna psihologija*, Školska knjiga, Zagreb 1985;
17. Игњатовић, Ђорђе, *Криминологија*, Досије, Београд 2008;
18. Игњатовић, Ђорђе, *Теорије у криминологији*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2009;
19. Јашовић, Жарко Б., *Криминологија малолетничке делинквенције*, Научна књига, Београд 1991;
20. Каличанин, Предраг, Параносић, Владимир, Царан, Наташа, *Психијатрија – приручник за лекаре и сараднике*, Научна књига, Београд 1990;
21. *Клиничка психологија – индивидуална и социјална* (ред. Ј. Бергер, М. Биро, С. Хрњица), Научна књига, Београд 1990;
22. Кораћ, Жарко, „Критика бихејвиоризма“, *Гледишта* 7-8/73;
23. Крстић, Драган, *Психолошки речник*, Савремена администрација, Београд 1991;
24. Lagache, Daniel, *Psihoanaliza*, Matica hrvatska, Zagreb 1970;
25. Lorenc, Konrad, *O agresivnosti*, Vuk Karadžić, Beograd 1970;
26. Маркузе, Херберт, „Агресивност у високо развијеном друштву“, *Гледишта* 7-8/80;
27. Милутиновић, Милан, *Криминологија*, Савремена администрација, Београд 1985;
28. Nastović, Ivan, „Patogeneza afektivne epilepsije u svetlu dubinske psihologije“, *Neuropsihijatrija* 2/72;
29. Pek, Dejvid, Vitlou, Dejvid, *Teorije ličnosti*, Nolit, Beograd 1978;
30. Пешић, Вукашин, *Убиства у Југославији*, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд 1972;
31. Поповић, Бошко В., „О неким психолошким тумачењима личности преступника“, *ЈРКК* 4/65;
32. Рот, Никола, *Основи социјалне психологије*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1987;
33. Stor, Entoni, *Ljudska agresivnost*, Nolit, Beograd 1989;
34. Сулејманов, Зоран, *Убиства во Македонија*, НИП Студентски збор, Скопје 1990;
35. Тадић, Љубомир, „Политика и психоанализа“, *Гледишта* 2/70;

36. Toh, Hans, *Nasilnici – jedan vid ispitivanja psihologije nasilja*, Prosveta, Beograd 1978;
37. Freud, Sigmund, *Beyond the Pleasure Principle*, Hogarth, London 1948;
38. Фројд, Сигмунд, *Нова предавања за увођење у психоанализу*, Матица српска, Нови Сад 1969;
39. From, Erih, *Anatomija ljudske destruktivnosti*, Naprijed, Zagreb 1975;
40. Fulgosi, Ante, *Psihologija ličnosti – teorije i istraživanja*, Školska knjiga, Zagreb 1987;
41. Hagan, Frank, *Introduction to Criminology: Theories, Methods and Criminal Behavior*, Nelson-Hall, Chicago 1990;
42. Хајдуковић, Чедомир, *Преступничко понашање младих*, Савремена администрација, Београд 1975;
43. Haralambos, Michael, Heald, Robin M., *Uvod u sociologiju*, Globus, Zagreb 1989;
44. Hentig, Hans von, *Zločin – uzroci i uslovi*, Veselin Masleša, Sarajevo 1959;
45. Хрњица, Сулејман, *Опита психологија са психологијом личности – уводна предавања*, Научна књига, Београд 1988;
46. West, Donald J., *Murder Followed by Suicide*, Heinemann, London 1965;
47. Wootton, Barbara, *Social Science and Social Pathology*, Allen&Unwin, London 1959.

Full Professor Vladimir V. Veković, LL.D.

Faculty of Law, University of Priština with temporary seat
in Kosovska Mitrovica

PSYCHOLOGICAL APPROACH TO ETIOLOGY OF VIOLENT CRIME – “EARLY WORKS” AND LATER STUDIES

Summary

Psychological theories have in common that violent crime is definitely interpret the psychological characteristics of personality, thereby disenfranchising or completely ignoring the importance and influence of social factors. For these reasons, among them are often observed psychologism and psychologizing. Taking only one side of the crimes for their whole (pars pro toto) leads to the etiologically explain it as merely a psychological phenomenon. Try to get a limited number of facts build adequate scientific theory proved to be ineffective, and if its appearance persisted, practical assessment did not provide convincing evidence in support of their accuracy, which is why they usually remain at the level of hypothesis.

Recognizing that the absolute psychological characteristics of personality unacceptable psychologically oriented authors today tend to certain types of criminal behavior linked to the relevant psychological characteristics of the offender. In doing so, one must not disregard the influence of the environment on the formation of the personality of offenders, and that personality traits and external factors act simultaneously and intertwined, which is why only conditionally be separated. Personality is not autonomous in relation to the social context; on the contrary, man and society are closely linked, interdependent and permeate entities. Man necessarily occurs in society (on his subjective totality, it carries in itself, of course, not as a simple reflection of the experience, but as revised), a society can not exist without man and independent of him. Given that the whole of human activities is an unbreakable unity of objective and subjective, social and personal, it is necessary to examine the complex relationships the individual - group - society and the contradictions in them, often trying some of these offenses. Only such an approach can aspire to a more complete explanation of violent crime, which was for many years a very serious problem in the European Union and Republic of Serbia.

Key words: *Violent crime; Psychological characteristics of personality; Aggressiveness; Violence; Psychological theories.*